

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ՆԵՐԳԱԼ – Ս. GUR ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԿԵՆՊԱՐԻ ՀԵՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Շումերական առասպելաբանության մեջ Ներգալ աստվածը համարվում էր անդրշիրիմյան աշխարհի տիրակալը:¹ Նա նաև ռազմիկ աստված էր՝ զինված մանգաղաձև թրով և մարտական մահակով, անձնավորում էր համաճարակը, երաշտահարույց կիզիչ արևը (բայց ո՛չ արևն ընդհանրապես), խորհրդանիշներ ուներ ցուլը, առյուծը, վիշապը, ագռավը և կարիճը:² Աքադական առասպելաբանության համաձայն՝ Ներգալը անդրշիրիմյան աշխարհ մտնելուց առաջ կոչվել է Erra:³ Nergal, U.GUR, Erra դիցանունները հայ-շումերական առասպելաբանական կապերի և դրանց խորին հնության վկաներն են:

Nergal (<Ner-gal) դիցանվան մեջ շումերերեն gal «մեծ» բառը Շումերում է հավելվել դիցանվան արմատին՝ Ner-ին, որը, մեր կարծիքով, նույնն է հայերեն *Նեռն* (<* ներ-ն) «չար ոգի, չարագործ», «անտիքրիստոս» բառի հետ՝ ծագած հ.-ե. *ner- «վարը, ցածր», «մեջը, ներսը» արմատից:⁴ Ազգակից լեզուներում այս արմատով կազմված բառերից են՝ հին հնդկ. Naraka «ստորերկրյա աշխարհ, դժոխք», Nāraká «ինչ-որ դև», հուն. ενέρερος/νέρερος «ամենաստակի», «դժոխային», հուն. կապ. Νήρια «Քարոն, Սյուս աշխարհը», «մահ», ռուս. нора «փոս, ծակ, որջ» և այլն:⁵ Ուրեմն, Nergal<*Ner-gal դիցանվան նախնական իմաստը եղել է «մեծ ընդերք», «մեծ Ստորին (աշխարհ)»: Ներգալի նախատիպի (նախատիպերից մեկի)՝ Հայկական լեռնաշխարհին առնչվելու հարցում ուղենշային կարող է լինել այն հանգամանքը, որ Միջագետքը միավորած Աքադի Նարամ-Սուեն թագավորը «Էբլա և *Արման* (ուս)» *հյուսիսային* պետությունները մ. թ. ա. 2225թ. նվաճել է Ներգալ աստծու առաջնորդությամբ:⁶

¹ Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դրամագնավեպ, թարգմանությունը և ներածականը՝ Ն. Մարտիրոսյանի, Եր., 1963, էջ 113:

² Khazai Khorso, *Les grandes étapes des l' archéologie mesopotamienne, "De Sumer à Babylone"*, Bruxelles, 1983, p. 45-46; Афанасьева В., Нергал, "Мифология. Золотой фонд. Энциклопедия" (այսուհետև՝ *ՄՅՁ*), Մ., 2003, ժող. 394.

³ Афанасьева В., *Эрра*, *ՄՅՁ*, ժող. 640.

⁴ Պետրոսյան Ս., *Մասիսը և Արտավազդի առասպելը (հայ-շումերական) պատմամշակութային փոխառնչությունների պատմությունից*, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XVI, Գյումրի, 2013, էջ 7, 8-9:

⁵ "Wörterbuch Sanskrit-Deutsch", von Prof. Dr. Dr. habil Klaus Mylius, *Verlang Enzyklopädie, Leipzig*, 1980, S. 236, 240; Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ *ՀԱԲ*), հ. III, Եր., 1977, էջ 443-444; Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. III, М., 1971, ժող. 82. Հայ ներ արմատի «ցածր, տակը» և «մեջը, ներսը» նշանակությունները, ըստ Հ. Աճառյանի, պայմանավորված են հ.-ե. *en-er և *ni-er > *ner տարբեր նախաձևերից ծագելու հանգամանքով: Դրանք *er վերջածանցով կազմություններ են *en- «մեջը» և *in «տակը» արմատներից (*ՀԱԲ*, հ. III, էջ 444):

⁶ Дьяконов И., *Значение Эблы для истории и языкознания, "Древняя Эбла (раскопки в Сирии)"*, М., 1985, ժող. 16, 335, կամ նվաճել է 2300-2250 թթ. մ. թ. ա. միջև (ժող. 13),

Այս դեպքում կարևորվում է այն իրողությունը, որ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետություններից մեկի՝ Հայասայի գերագույն աստվածը ներկայացվել է Պ. GUR գաղափարագրի, այսինքն՝ այն նույն գաղափարագրի միջոցով, ինչև ն Ներգալ աստվածը:⁷ Մրա Պ Բաղադրիչը մերձավորարևելյան ամպրոպաբնույթ աստվածներին վերաբերող գաղափարագիր է,⁸ որը բնավ հարմար չէ Շումերի նման տափարակ և գրեթե ամպրոպագուրկ երկրի կարևոր աստծու նշելու համար: Բայց դա հարմար էր նշելու համար և նշում էր բարձրալեռնային այնպիսի մի երկրի գերագույն աստծուն, ինչպիսին էր Հայասան: Հայասայի այդ աստվածը որպես Պ.GUR հայտնի է մ.թ.ա. XIV դարի կեսերով թվագրվող խեթ թագավոր Սուպիլիուլումայի արձանագրությունից:⁹ Դիցանվան մեջ Ս և GUR Բաղադրիչների համատեղման համար իրական հիմք է գոյություն ունեցել: Իսկ թե ո՞րն է եղել դա, ցույց են տալիս «որոտ և կայծակ» պատասխանն ակնկալող հայկական հնագույն հանելուկները: Ահա դրանցից երկուսը.

1. Էն ի՞նչն ա ինչ.
Կովը բռանչի,
Ֆորթը փախչի:
2. Գարմիր եզ մը ունիմ,
Պոլոկելով (բառաչել)
խեղը (հող) մղնու գու:¹⁰

Հայտնի է, որ երկնային-տիեզերական երևույթներին վերաբերող մեր հանելուկներից շատերը նախնադարյան պատկերացումներից եկած հնավանդ արմատներ ունեն: Լոռիում գրի առնված առաջին հանելուկում ամպրոպային էակը հանդես է գալիս որպես կով, որի բառաչը ամպերի որոտն է, իսկ փախչող հորթը՝ կայծակը: Կրասնոդարի շրջանի հայերից գրի առված երկրորդ հանելուկում կայծակը հանդես է գալիս որպես կարմիր եզ, որը բառաչելով հողն է մտնում: Եթե բնականից կայծակն ու որոտը միասնության մեջ էին ընկալվում, ուրեմն նրանց

⁷ Капанцян Г., Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 89-90.

⁸ “Keilschrifturkunden aus Boghazköi”, Hf 1-30, Berlin, 1923-1939, XXVI, 39, IV, 26, 29, 32; Նույն տեղում, VI, 45, II, 64 (Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, стр. 148, 162).

⁹ “Keilschrifturkunden aus Boghazköi”, XXVI, 39, IV, 26. Հայասական Ս. GUR-ին մեռնող-հառնող աստվածությունն են համարել (Արայի, Ատտիսի, Արոնիսի նման) Գր. Ղափանցյանը (նշվ. աշխ., էջ 88-89, 306) և Գ. Վարդուսյանը (Вардумян Г., Дохристианские культы армян, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ», 18, Եր., 1991, էջ 66): Վերջինն ընդգծում է նաև նրա անվան Պ Բաղադրիչի ամպրոպային բնույթը (էջ 67): Գ. Ջահուկյանը, Ս. GUR-ին համարելով «որոտի և կայծակի» աստված, հնարավոր է համարում համեմատությունը հեթանոսական Վահագն աստծու հետ, իսկ (Գր. Ղափանցյանի հետևողությամբ) նրա անվան՝ հնչյունական ընթերցումը (Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ер., 1964, стр. 57): Բ. Դյակոնովը, մերժելով դիցանվան հնչյունական ընթերցումը, այն համարում է գաղափարագիր տրված մերձավորարևելյան ընդերքային աստվածներին (Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ер., 1968, стр. 213, пр. 57):

¹⁰ Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ (այսուհետև՝ ՀՇՀան), Եր., 1965, էջ 12:

խորհրդանշող գաղափարագրերը կարող էին միասնաբար մատուցվել, այսինքն՝ դրանց միասնությունն անձնավորող աստվածությունը կարող էր հանդես գալ՝ Պ.Ս.Մ.Ս.Ս. բաղադրյալ գաղափարագրի տակ: Ըստ որում, Ս-ն նույնական է լինում *n(h)* բնաձայնի հետ, որով մեր հեռավոր նախնիներն արտահայտել են կայծակի՝ իրենց մեջ առաջացրած հիացմունքի և սարսափի զգացումը: Միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում *n(h)*-ը հանդիպում է իր *n(h)* տարբերակի բացատրության մեջ. «Ոհ- միջարկություն ցառողի. առաջ, կամ վահ, կամ ուհ», իսկ «Ո- միջարկություն է հիացական եւ կոչական...»¹¹ (հմմտ. իմաստով մոտ *h* արմատից ծագած *հիանալ* բառի իմաստները՝ «սքանչալով, վախեցած և զարմացած մնալ, երկյուղախառն զմայլվել»):¹²

Պ.Ս.Մ.Ս.Ս. դիցանվան GUR բաղադրիչն էլ նախապես բնաձայն արմատ է եղել, ապա նշել է նաև «որոտ» հասկացությունը:¹³ Հայերենում սա պահպանված է *qnn* և *qnn* տարբերակներով: *Qnn* նշանակում է «գոչուն, բղավոց, բռռալու ձայն», որից՝ *qnnay* «գոչել՝ գետի, առյուծի, ցուլի համար ասված», «երկնքի որոտալ», *qnn*-ը նաև «կոխվ, պատերազմ», «խրոխտ, սարսափելի» է նշանակում, որից ունենք նաև *qnnay* «խիզախել, կովել»:¹⁴ *Qnn* արմատի վերաբերյալ եղած ստուգաբանությունները մերժած Հ. Աճառյանը, այդուհանդերձ, բնաձայն էր համարում *qnnny* «բղավոց, բարձր ձայն» բառը,¹⁵ որն, անտարակույս, *qnn* արմատից է ծագում: Նրա *qnn* տարբերակը հայերեն բարբառներում նշանակում է նաև «ամպի, կրակի ձայն»:¹⁶ *Qnnn* բառն էին կոչում Հայոց ձորի բնակիչները ամպրոպի անձնավորում առասպելական կերպարին.¹⁷ *Qnnn* // «գոգոացող հայր» (Պոպո-*qnnn*):

Ներգալի խորհրդանշող կենդանիներից առաջինը եղել է ցուլը: Դրա վերհուշն է նրա Gugalanna մակդիրը, որի հիմքում շումերերեն GU(D) «ցուլ», GAL «մեծ» և AN «երկինք» բառերն են: Այս մակդիրը խոսում է Ներգալի նախապես երկնային աստվածություն լինելու մասին:¹⁸ «Երկինք»/«բարձր լեռ» և «բարձր լեռ»/«ցուլ» առասպելաբանական համադրումների հետևանքով լեռնաբնակ ժողովուրդների հավատալիքներում ցուլը համարվելով մարմնավորումը որոտի ու կայծակի, դարձել էր տոտեմ նախատիպը, ապա՝ խորհրդանշող ամպրոպաբնույթ աստվածներին:¹⁹ Պ.Ս.Մ.Ս.Ս. փոխակերպումը երկնային, ամպրոպային աստվածությունից անդրշիրիմյան խավար աշխարհի դաժան տիրակալի պայմանավորված է եղել հենց «կայծակ» երևույթով՝ նրան որպես կայծակի մարմնավորում ընկալու-

¹¹ «Բառգիրք հայոց», Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամայանի, Եր., 1975, էջ 253, 254:

¹² ՀԱԲ, հ. III, էջ 92:

¹³ Պետրոսյան Ս., Հին հայոց եռամասն ամսույ խորհուրդը, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1996, էջ 420-439: Նույնի, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Եր., 2006, էջ 153-160:

¹⁴ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 580, 581:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 582:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 600:

¹⁷ Արեղյան Ս., Երկեր, հ. VII, Եր., 1975, էջ 78, ծան. 1:

¹⁸ Афанасьева В., Нергал, МЗЭ, стр. 394.

¹⁹ Արեղյան Ս., նշվ. աշխ., հ. VII, էջ 65 – 66, 72:

մով: Այսպիսի առասպելաբանական պատկերացումը հատուկ էր հնդեվրոպական հին ժողովուրդներին: Խեթական աղբյուրների համաձայն՝ Ներիկ քաղաքի Ամպրոպի աստվածը մի անգամ անհետացել էր՝ մտել էր «Սև հողը»²⁰ (հմմտ. հայկական անեծքներում հանդիպող *Սև հողը*, *Սևանասակը* < *սև-անհատակը* բառակապակցությունները):

Ներիկի Ամպրոպի աստծու անհետանալու և «Սև հողը» մտնելու պատկերացման հետ ուղղակի կապի մեջ են Nerik տեղանունը և նրա տեղադրությունը: Ner-ik անվան -ik բաղադրիչը նույնն է լինելու հայերենի ծագում և պատկանելությունն ցույց տվող -իկ վերջածանցի հետ:²¹ Իսկ քաղաքանվան Ner- արմատը նույնական է վերոհիշյալ h.-ե. *ner- «վարը, ցածր», «մեջը, ներսը» բառի և Nergal < *nergal ու Նեռն < *ներ-ն դիցանունների առաջին բաղադրիչների հետ: Ներիկը տեղորոշվում է Հայկական լեռնաշխարհի հենց այն մասում,²² որտեղ գտնվում էր հետագա Մեծ Հայքի Դարանաղի գավառը՝ հեթանոս հայերի գերագույն աստված ամպրոպային Արամազդի (Ջևս- Արամազդ) պաշտամունքի կենտրոնը: Անհետացած Ներիկի ամպրոպի աստծուն (ճՄ ^սNerik) հետ բերելու համար, խեթական մի տեքստի համաձայն, նրան գոչում կանչում են ամսի 13-րդ օրը,²³ իսկ հայոց հին տոմարում 13-րդ օրը ձևաված էր Պարխար (Արևելապոնտական) լեռնաշղթային և կրում էր նրա *Պարխար* անունը: Մրա հիմքը դրափոխված ձևն է *պախրայ* բառի հիմքի. *Պարխար* < **պախր-ար* (վերջածանցի համար հմմտ. *կերպ-ար*, *մթ-ար*, *մլ-ար*, *պալ-ար* և այլն): *Պախրայ* նշանակում է «տավար, արջատ, նախիր», «եզ, եղջերու, պախրա»²⁴ և կազմված է *-այ* վերջածանցով (հմմտ. *արք-այ*, *բոր-այ*, *կր-այ*, *սաւ-այ* և այլն) **պախր* հիմքից (հմմտ. *եզ-ր*, *մեղ-ր*, *կող-ր*, *ման-ր* և այլն): *Պախ* արմատը նշանակում է «պատռել, ճեղքել», որից՝ *պախել* «կտրվել, ճեղքվել», բայց նաև՝ «վառվել, բորբոքվել (կրքերից)»:²⁵ Իսկ ցուլերն առհասարակ թե՛ «ճեղքող, պատռող» են (երբ հարու են տալիս) և թե՛ «կրքերից բորբոքվող»:

²⁰ Haas V., *Der Kult von Nerik*, "Studia Pohl", 4, Roma, 1970, S. 142-144, Герни О. Р, Хетты, М., 1987, стр. 123, 155. Խեթ թագավոր Խաթուսիլի III-ը (1289-1265 թթ. մ. թ. ա.) Ներիկի Ամպրոպի աստծուն և Սամուխայի Իշտար/Ինաննա դիցուհուն (հմմտ. նույն տարածքում հետագա Արամազդ և Անահիտ) միասին է հիշատակում որպես դատավորներ իր կողմից գահընկեց արված եղբոր և իր միջև (Герни, նշվ. աշխ., էջ 155):

²¹ Բացառված չէ, որ Nerik նախապես կոչվել է տեղի Ամպրոպի աստվածը, ապա այդ անունը փոխանցվել է նրա պաշտամունքի կենտրոնին: Հմմտ. հայաստանյան Baltaik դիցանունը, որի -ik բաղադրիչը նույնն է լինելու հայերենի ծագում և պատկանելությունն ցույց տվող -իկ վերջածանցի հետ (Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ер., 1964, стр. 48):

²² Տեղադրությունը Հալիսի ակունքների շրջանից մինչև Երզնկա քաղաքի մաստույցներ (Хачатрян В., նշվ. աշխ., էջ 44-49) ավելի հավանական է, քան Խեթական թագավորության կենտրոնին մոտ տեղորոշումը, որովհետև «Ուղևորություն Ներիկ» արքայական ուխտագնացությունը ավելի քան 20 օր էր տևում (Ардзинба В., Ритуалы и мифы древней Анатолии, М., 1982, стр. 19):

²³ "Keilschrifttexte aus Boghazköi", Leipzig-Berlin, 1923, II, 4, Vs. 23-27:

²⁴ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 7:

²⁵ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 6: Մալխայանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. IV, Եր., 1945, էջ 36:

Խեթական մեկ ուրիշ տեքստում «Ամպրոպի աստծու մարդը» (նրա քուրմը) Ներիկի Ամպրոպի աստծուն կանչում է Խախարվա լեռներից, Յիտխարունուվա լեռից և Դախաստա գետից:²⁶ Դրանք լինելու են Պարխարը, նրա գազաթներից մեկը և Գայլ գետը: Դրանք համարվելու էին Ամպրոպի աստծու անհետացման հավանական վայրերն իրենց ունեցած հյուսիսային դիրքի պատճառով: Հյուսիսը՝ աշխարհի խավար կողմը, համարժեքն էր ստորերկրյա խավար աշխարհի: Նույնպիսի մտածողությամբ հյուսիսի գետը՝ Գայլը, համարժեքն է դիտվել հյուսիսի ծովի (նրա ջրերը հյուսիսի ծով՝ *Սև ծով* են հոսում), ուրեմն, նաև ստորերկրյա աշխարհի: Ի դեպ, գետի հայերեն *Գայլ* և հունարեն *Լյուկոս* (Λύκος) անունները «գայլ» են նշանակում, իսկ գայլ գազանը ևս «ստորերկրյա-ընդերքային» կենդանիների շարքին էր դասված:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհում տեղադրումով է պայմանավորված «լեռ»/«ամպրոպային երևույթներ»/«Ամպրոպի աստված» հասկացությունների լեզվաբանական և իմաստաբանական փոխկապվածությունը հնդեվրոպական լեզուներում:²⁷ Դրա դրսևորումներից են *Գրգուռ/Գորգոռ/Գոռոզ* լեռնանունները՝ տրված Վանա լճից արևմուտք գտնվող միևնույն լեռանը:²⁸ Դրանցում առկա է վերոհիշյալ *գուռ/զոռ* արմատը՝ առաջին լեռնանուններում կրկնությամբ, իսկ երրորդում՝ *-ոզ* վերջածանցի հավելումով: Երրորդ լեռնանվան հետ նույնական *գոռոզ* բառը «խրոխտ, հպարտ», «թագավոր, կայսր», «բռնակալ», «սատանա» է նշանակում:²⁹ Մրա *-ոզ* վերջածանցի համար հմնտ. բարբառային լոռոզ, խոխոզ, կոկոզ, ճոռոզ, պոռոզ բառերը: *Գոռոզ* բառի «սատանա» իմաստը կարող է պայմանավորված լինել Գոռոզ լեռան անձնավորում աստվածության մասին գոյություն ունեցած առասպելաբանական այն պատկերացմամբ, որ Ներիկի Ամպրոպի աստծու նման նա էլ ժամանակին եղել է ստորերկրյա աշխարհում, սակայն նրա պես էլ վերադարձել էր երկինք՝ լեռնագագաթ: Այլ կերպ Գրգուռը սրբազան լեռ չէր համարվի, իսկ նրա անունը տեղ չէր գտնի հայոց հին տոմարում՝ որպես 21-րդ օրվա *Գրգուռ* անուն: Անշուշտ, ամսի այդ օրը ձևոված է եղել այս լեռան և նրա անձնավորում ամպրոպաբնույթ աստծու պաշտամունքին: Շիրակցի (անեցի) նախնիներից սերած, Կրասնոդարի երկրամասի (Հյուսիսային Կովկասում) հայերի «կայծակ» պատասխանն ակնկալող հանելուկները բացահայտում են այդպիսի պատկերացման իրական հենքը: Դրանցից առաջինը վերոբերյալ «Գարմիր եզ մը ունիմ, / Պոլկելով (բառաչել) ինդը (հող) մդնու գու» հանելուկն է, իսկ

²⁶ *Keilschrifturkunden aus Boghazköi, XXVIII, 92, I, 4-8. Հավանաբար, քուրմը իր մոզական գործողություններում օգտվել է նաև կայծքարից, որովհետև հայ ժողովրդական հավատալիքների համաձայն՝ «կրակը կայծակից մնացել է կայծքարի մեջ, և հետո մարդիկ գայլախագով (չախմախ) խփել հանել են» (Լալայան Ե., Երկեր, հ. II, Եր., 1988, էջ 158):*

²⁷ *Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы (այսուհետև՝ ИЯИ), т. I-II, Тб., 1984, т. II, стр. 667-668.*

²⁸ *Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Եր., 2002, էջ 78, Յովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարօնոյ, Եր., 1941, էջ 207:*

²⁹ *ՀԱԲ, հ. I, էջ 581-582:*

երկրորդ հանելուկում ասվում է. «Էրզնկեն ընկավ/Կեդինը մղավ»:³⁰ Մրանք ցույց են տալիս, որ կայծակն ըմբռնվել է երկնային ծագումով երևույթ, իսկ նրա երկիր հասնելն ու անհետանալը բացատրվել են հողը (գետինը) մտնելով:

Այդուհանդերձ, մեր լեռնաշխարհի բարձունքներում կրկին ամպեր էին կուտակվում, կրկին կայծակում ու որոտում էր լեռը, կրկին անձրև էր հողում: Դրանցով մեր նախնիները համոզվում էին, որ Ամպրոպի աստվածը վերադարձել է: Մեր նախնիների կողմից ստորերկրյա աշխարհի հետ կապի մեջ են պատկերացվել թե՛ Հայաստանի գերագույն աստված Ս. GUR–ը, թե՛ հեթանոս հայերի գերագույն աստված Արամազդը, թե՛ սրանց իջեցված կարգավիճակով ժառանգորդը դարձած Մեբեն: Դա են վկայում հետևյալ հայտնի փաստերը: Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում էին գտնվում «զբազինն Ջեւս դիցն Արամազդայ» և «թագաւորաբնակ կայեանսն հանգստոցաց գերեզմանաց թագաւորացն Հայոց»:³¹ Եթե Հայոց Ջեւս–Արամազդը վերջինից վերադարձել է հայոց «Օլիմպոս», ապա նրա իջեցված կարգավիճակով ժառանգորդ Մեբեն ընդմիջտ մնացել էր անդրշիրիմյան աշխարհում: Ինչպես Գ. Սրվանձտյանցն էր իր ուղևորությունների ընթացքում լսել, Բարձր Հայքի Մեպուհ լեռան վրա «կա ուխտատեղի մը Մեբե անուն և գերեզման մը, ուխտ կընեն հոն: Այս Մեբենն մերթ ընդ մերթ կարձակվին կայծակունք և որոտունք և լույս, և կտարածին Մեպուհ ամբողջ մասերուն վրա: Տեղացիք կհավատան, թե այն գերեզմանեն կելլեն այդ նշանները »:³²

Եթե Մեբեն, ընդերք–անդրշիրիմյան աշխարհում մնալով հանդերձ, պահպանել էր իր ամպրոպային բնույթը, ապա Ներգալ դարձած Էրբան ընդհանրապես կորցրել էր ամպրոպային աստվածներին բնորոշ գծերը՝ որպես անցյալի հուշ պահպանելով *Գուգայաննա* մակդիրը և մանգաղաձև կեռ թուրը: Պատճառը Շումերի տափարակ բնաշխարհն էր՝ առանց լեռների, ամպրոպագուրկ և ծովահայաց: Ճիշտ է, Ներգալը մեկ անգամ դուրս էր եկել Լույս աշխարհ և կրկին կոչվել Էրբա, բայց երբ երկրորդ անգամ էր հայտնվել անդրշիրիմյան աշխարհում, Երկնքի աստված Անուի (Ան) հրամանով ընդմիջտ մնացել էր այնտեղ:³³ Ամպրոպագուրկ երկրի ժողովուրդը ինչու՞ պետք է վերադարձներ նրան (խոնավություն ու ջուր նրանք ստանում էին Պարսից ծոցից և Տիգրիս ու Եփրատ գետերից) և ո՞ր չեղած լեռան վրա բնակեցներ նրան: Իսկ որպես «երկնային հուր» առաքող աստծու, նրան գրկելով շանթային գծերից, դարձրեց նաև արևի կիզիչ ջերմության և երաշտաբեր տապի աստված: Ներգալը պահպանել էր մանգաղաձև կեռ թուրը, որը, բնականաբար, չէր կարող խորհրդանշել արևի ուղիղ ճառագայթները, որովհետև

³⁰ ՀԺՀան. Էջ 12-13:

³¹ Ագաթանգեղայ պատմություն Հայոց, Եր., 1983, ՃԹ, 785:

³² Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. II, Եր., 1982, էջ 348: Մեբեի՝ երկնքից հայտնված լինելու մասին է խոսում իր կրած Մեբե անունը: Մեր կարծիքով, սա մաշված ձևն է երկնային հրեշտակների մի դասի Մերովբե անվան: Քրիստոնեության հետ Հայաստան մտած այս անվանումը հայոց մեջ կիրառվել ու կիրառվում է որպես անձնանուն: Հմմտ. սրա, ավելի գործածական կրճատ ձևերը. Մերոբե, Մերոբ, Մեպպե//Մեբբե (Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. IV, Եր., 1948, էջ 482):

³³ Афанасьева В., Нергал, МЗЭ, стр. 394.

խորհրդանշում էր կայծակի կեռումեռ լույսը: Բայց Ներգալն այն պահպանել էր շնորհիվ իր խորհրդանիշ ցուլի (Gugalanna) կեռ եղջյուրին համադրված լինելու:

«Թուր» «կեռ թուր» հասկացության զուգորդումը խոշոր եղջերավոր անասունի հետ ևս ամրա է հայկական հանելուկներում: «Թուր և պատյան» պատասխանն ակնկալող հետևյալ հանելուկներում ասվում է. «Մի գոմեշ ունենք./Ինքը միջի կռանը (կողմ),/Պոզերը դրսի կռանը», «Իմ հերանց մի եզ ունեն./Ինքը գոմն ամտնում./Համա (սակայն) իրա պոզերը չեն մտնում», «Ինքը մեջը./Պոզերը դուրսը»:³⁴ Որ կեռ թուրը՝ որպես խոցող-փլուզող զենք կարող էր համադրված լինել կեռեղջյուր կենդանու եղջյուրին, ցույց է տալիս *թուր* բառի ստուգաբանությունը: *Թուր* «սուր, սուսեր» բառի հնդեվրոպական *ter- նախածնը նշանակում էր նաև «ծակել, ծակ բացել», որից են ծագում հուն. τороδ «դուր», τρύπων «ծակիչ գործիք (վիրաբույժի կամ քաղաքի պարիսպների համար)», լատին. terebra «ծակիչ, գչիր, շաղափ, պարիսպ ծակելու գործիք» և այլն:³⁵ «Պարիսպ ծակող գործիքը» պաշարողական այն մեքենան էր՝ ծակող-փլուզող զենքը, որը *խոյ* էր կոչվում՝ վայրի ոչխարի արուի նմանությամբ: Իսկ սա վկայում է, որ նախնադարյան մարդու համար ծակող-փլուզող զենքի՝ թրի նախատիպը ևս եղել է եղջյուրը՝ Ներգալի դեպքում ցուլի կեռ եղջյուրը:

Ամպրոպաբնույթ աստվածությունները միայն կործանիչ շանթեր արձակողներ չէին, նրանք նաև կրակի ու կայծակի նման բռնկուն, անկախատեսելի, զայրացկոտ ու կռվարար էին:³⁶ Այս տեսանկյունից ուշագրավ է շումերերեն *girgir* «կայծակ» և հայերեն *գրգիռ* (<*գիր-գիր> «հակառակություն, դրդում, կռիվ» (>*գրգռել* «կռիվ կամ բարկություն հուզել») բառերի միջև նշմարվող կապը, իսկ հայերեն բառի հիմքում ենթադրվում է *գիր անծանոթ արմատը:³⁷ Այս նույն արմատից է մեր կարծիքով, ծագում աքաղ. Girra դիցանունը, որի կրողը շումեր. Գիրիլն էր՝ լույսի և կրակի աստվածը, Մարդուկի «իշխանության նշանակները» մաքրողը, բայց և Էնլիլի աջակիցը Ուր քաղաքի կործանման գործում:³⁸ Պատահական չէ, որ նրա հայրը համարվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հետ սերտ կապեր դրսևորող Էնլիլ/Հայա աստվածը:

Անկախատեսելի էր նաև Էրրա աստվածը: Կարծում ենք, թե ուղղակի կապ գոյություն ունի Erra դիցանվան և հայ. *հեռ* «հակառակություն, ոխ, կռիվ», «կռվարար», *եռ* «եռալ, եփվել» բառերի միջև: Հ.-ն. *ers-ից ծագած բառեր են նաև *եռալ* «եփվել, վատվել (հոգին, եռանդը)», *եռանդն* «կրակի վատվելը», «ներքին հուզմունք, խանդ», հին սաքս. irri «կռվարար», փոյուգ. ἄρμα «կռիվ», հուն. Άρης դիցանունը և

³⁴ ՀԺՀան., էջ 191-192:

³⁵ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 208.

³⁶ Անհետացած Ամպրոպի աստծուն կանչելու խեթական ծեսում նրա քուրմը անհրաժեշտ հմայությունների միջոցով պիտի զսպեր ստորերկրյա աշխարհից վերադարձած աստծուն և մեղմեր նրա զայրույթը (Арджинба В., նշվ. աշխ., էջ 124):

³⁷ Իշխանյան Ռ., Բնիկ հայերեն բառեր և հնագույն փոխառություններ, Եր., 1989, էջ 66: ՀԱԲ, հ. I, էջ 604:

³⁸ Афанасьева В., Гибил, МЗЭ, стр. 153-154; Նույնի, Эрра, МЗЭ, стр. 640.

այլն:³⁹ U. GUR // Ներգալի GU. GAL. AN. NA մակդիրի GU//GUD բաղադրիչով նշվում էր կարճեղջյուր ցուլը, իսկ վայրի գուրբի ու տուրի համար գործածվում էր AM նշանագիրը՝ բաղկացած GUD նշանից, նրա մեջ գծված KUR «լեռ» նշանով:⁴⁰ Պատճառն, անշուշտ, եղել է վերջին տեսակի ցուլերի լեռնային ծագումը (հմմտ. նույնպիսի մոտեցմամբ ստեղծված ANŠE. KUR. RA սեպախմբի «ձի» նշանակությունը, երբ այն բառացի «լեռնային էջ» է նշանակում): Ըստ երևույթին, գուրբը և տուրը դիտվել են Erra-ի տոտեմ նախատիպերը դեռևս Հայկական լեռնաշխարհում: Այս դեպքում Erra դիցանվան հնդեվրոպական– հայկական ծագման օգտին կարող է վկայել նաև հետևյալը: Ուրարտական դարաշրջանում հայոց Ամարոպի աստվածը պաշտոնական արձանագրություններում կոչվում էր ԴՄ//Թեյշեբա: Բայց նրա պաշտամունքի լեռը՝ Միփանը, կոչվում էր Eritia, իսկ այստեղ գտնվող նրա արբավայր քաղաքը՝ Eridia:⁴¹ Այս նույնական անունների մեջ մենք տեսնում ենք Eri-di-ia բաղադրիչներից բաղկացած Ամարոպի աստծու բուն անունը և -ia տեղանվանակերտը: Ընդ որում, *Eri-di դիցանվան երկրորդ բաղադրիչը հայերենի *դի-ք* «աստված» բառն է, իսկ առաջինը նույնն է լինելու հիշյալ *եռ/հեռ* արմատի և Erra դիցանվան հետ: Ի դեպ, Erra-ն՝ որպես օտար աստվածության անուն, նախապես գրվում էր առանց դիցանվանական ցուցիչի:⁴²

Ներգալի խորհրդանիշներից երկրորդը առյուծն էր: Ներգալը հաճախ ինքն էր դառնում կատաղի առյուծ: Նրան մարդկերպ աստված պատկերացնելիս օժտում էին փարթամ մորուքով, եղջերազարդ թագ-գլխանոցով, մարտական մեկ-երկու մահակով, որոնց վերնամասերն ավարտվում էին առյուծի գլխով:⁴³ Ներգալի և նրա նախատիպի (նախատիպերից մեկի) խորհրդանիշ առյուծը ևս առասպելաբանական մտածելակերպով համադրվել էր թրին, անշուշտ, կեռ թրին: Հայկական ավանդույթներից մեկում «Արևը առյուծի մեջքին նստած պանում է երկնականարի վրայով և երեկոյան գնում հանգստանում է մոր գրկում: Առյուծն իր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից»:⁴⁴ Իսկ որ նա համադրվել է թրին, պարզվում է «Թուր և պատյան» պատասխանն ակնկալող հանելուկներից. «Փտած փետր փորեցին,/Ապլանը (առյուծ) մեջը հորեցին», «Տախտակե տուն շինեցի,/Ապլանը մե-

³⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 29-30: *Ամենայն հավանականությամբ, սեպագիր Erra-ն արտացոլում է հ.-ե. *ers-/*s->հայ. *րր>ռ օրինաչափ հնչյունափոխության միջին օղակը. հմմտ. հայ. առն/հուն. ἄρην, ἄρρην «այրական, առնական»<հ.-ե. *rsen-, հայ. թառ-ալ < հ.-ե. *tr-s-, թոռոմ<*tors- (ՀԱԲ, հ. I, էջ 261, հ. II, էջ 155-156):*

⁴⁰ Афанасьева В., Гильгамеш и Энкиду, М., 1979, стр. 52, пр. 14.

⁴¹ Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 259, 261. Միփանի անարոպային լեռ լինելու իրողությունը իր արտացոլումն է գտել ինչպես իրեն տրված անուններից մեկը ևս Գոռոգ-ը լինելու մեջ, այնպես էլ հետևյալ արտահայտություններում. «Միփանա սարի գլուխը սաստիկ փոթորիկ է», «Միփանա սարի գլուխը դուման ու մրժ է», «Դուման բռներ Միփանա սար» (Մրվանձոյանց Գ., նշվ. աշխ., հ. I, Եր., 1978, էջ 506, 570):

⁴² Афанасьева В., Эпра, МЗЭ, стр. 640.

⁴³ Comte Fernand, Larousse des mythologies du Monde, Editions France Loisirs, Paris, 2004, p. 148-150. Նկարը տե՛ս Ions Veronica, The World's mythology in colour, Book Club Associates, London, 1974, fig. p. 14 (Nergal Terracotta relief from Kish, Ashmolean Muzeum).

⁴⁴ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 4:

ջը թաղեցի», «Նեղ գերեզման,/Առյուծը մեջը թաղած»:⁴⁵ Այս հանելուկների ընդարձակ աշխարհագրությունը՝ Ախալցխա, Արցախ, Խարբերդ, Կարին, Մուշ, Շիրակ, Մալմաստ, Սյունիք, Վաղարշապատ, Վան, խոսում է դրանց և «առյուծ»/«թուր» համադրման համահայկական բնույթի մասին:

Հրեղեն Ներգալի խորհրդանիշ առյուծը իր մորթու շիկագույն երանգի պատճառով ևս առասպելաբանական մտածելակերպով համադրվել էր կրակին: «Անթեղված կրակ» պատասխանն ակնկալող շիրակյան հանելուկում ասվում է. «Փութ-փութ փորին,/Ասլանը մեջը հորին (թաղել)»:⁴⁶ Այս դեպքում, անկասկած, առասպելաբանական մտածելակերպով համադրված են եղել երկրագնդի ընդերքի/թոնրի խորքում անթեղված կրակը և առյուծը: Ուրեմն, «երկնքից ընկած և գետինը մտած» կայծակը ընդերքում չէր հանգել, այլ անթեղվել էր, ինչպես հրաբխի լավան: Անտարակույս, այդպիսի պատկերացման արգասիք է մեր *Թոնդրակ* (Թոնրիկ, Թոնիր) լեռնանունը,⁴⁷ որի հիմքում *թոնիր* (բարբառներում *դ-ի* հավելումով) «գետնափոր փուռ» բառն է: Թոնդրակը Հայկական լեռնաշխարհի հրաբխային ծագումով լեռներից մեկն է, որ շարունակում է արձակել ծծմբային գազ և ջրային գոլորշիներ:

Ներգալի խորհրդանիշներից մեկի՝ վիշապի կերպարը ևս կարող էր ունենալ հայկական ծագում և արտացոլել ծուխ, կրակ արտաշնչող և լավա արձակող հրաբխային լեռան ցնորական ընկալումը: Եթե Թոնդրակը այսօր էլ լրիվ հանգած չէ, ապա հեռավոր անցյալում թե՛ նա, թե՛ մեր լեռների ուրիշ հրաբխային գագաթներ այդպիսի վիշապներ էին ընկալվելու: Նախապես դրանց կարող էին վերաբերել հետևյալ երկու հանելուկները: «Հորը մութն ա,/Ուշաբը (վիշապը) մեջն ա,/Դժարը պտիտ գալն ա»:⁴⁸ Լոռիական այս հանելուկը ակնկալում է «թուր և պատյան» պատասխանը, բայց ավելի հարմար է գալիս ննջող հրաբխին: «Քարեն էլավ ուշապ դարձավ,/Աշխարհք կերավ, չըկրթացավ (կշտանալ)»:⁴⁹ Խոտրջուրյան այս հանելուկն էլ ակնկալում է «կրակ» պատասխանը, բայց հարմար է գալիս նաև կրակ արտանետող և լավա արձակող հրաբխին:

Ներգալի մանգաղաձև թուրը առասպելաբանորեն համադրված էր մանգաղին, ուստի «մանգաղ» պատասխանն ակնկալող հետևյալ հանելուկում ասվում է. «Դամա, դամա, լեզգու դամա (դաշույն),/Լավ ձիու պես փոնգում ա»:⁵⁰ «Մանգաղ» նշանակող հայ. *անկիւղ* բառում առկա են *անկ* (<հ.-ե. *ang-/*ank- «ծռել, թեքել» արմատը և *-իւղ* վերջածանցը (հմմտ. *երկ-իւղ, ընձ-իւղ*): Հնդեվրոպական լեզուների արմատակից բառերից մերինի ճիշտ իմաստակիցն է հին մակեդոներեն *ἀγκάλς* «մանգաղ» բառը:⁵¹ Արմատի *ang- տարբերակը՝ որպես պաշտամունքի ոլորտի

⁴⁵ ՀԺՀան., էջ 191:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 21:

⁴⁷ Մրվանձտյանց Գ., նշվ. աշխ., հ. I. Եր., 1978, էջ 56, 398: Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 46, 53:

⁴⁸ ՀԺՀան., էջ 191:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 21:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 126:

⁵¹ Ջահուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 34:

բառ անփոփոխ պահպանված է անդրշիրիյան աշխարհի տիրակալի հայկական *Անգեղ* անվան⁵² մեջ: Ընդերքի տիրակալից անբաժան այդ իրն այնքան կարևոր էր և տարողունակ իմաստ ուներ, որ «թուր, սուր» նշանակող արքադերեն *namšaru* բառը Միջագետքում երբեմն գործածվում էր Ներգալ/U.GUR անունների փոխարեն:⁵³ Ըստ այսմ հասկանալի է դառնում հայերեն *նրան* «թուր»⁵⁴ բառի մեջ նույնպիսի հենքի որոնումը: Մեր կարծիքով, *նրան* < *նիր-ան, որում -ան-ը վերջածանց է (հմմտ. *բերան, գերան, դուրան* և այլն), իսկ *նիր արմատը տարբերակն է Nergal անվան հիմք *ներ* < հ.-ե. *ner- արմատի: Ուրեմն, *նրան*-ը կեռ թուր էր լինելու՝ Անգեղ աստծու կեռ թուրը:

Անգեղ դիցանունը կազմած *անգ*- և *-եղ* բաղադրիչներից երկրորդը ծագում է հ.-ե. *-elo/*-ilo վերջածանցից և առկա է նաև *անծեղ, բորեղ, մաթիլ, ոջիլ, տառեղ-ն* բառերում (հմմտ. ռուս. նույնածագում -ел վերջածանցը *дятел, козел, орел, осел* բառերում): Ըստ երևույթին, *Անգեղ* դիցանվան **անգ* արմատը ևս ժամանակին թե՛ «թուր», թե՛ «հնձի գործիք», թե՛ «անգղ» է նշանակել, որովհետև հնդեվրոպական *ang- արմատի «ծռել, թեքել» իմաստները հարմար էին գալիս սրանց տեսքին (հմմտ. հուն. ἄγκυλος «ծոված, կոր», ὄγκως «կեռ», լատին. uncus «կարթ», հրգ. angō «ձկնորսական կարթ» և այլն). *անգղ* թոչնանունը ծագել է թոչնի կեռ կտուցի պատճառով:⁵⁵ Ի դեպ, *Անգղ* դիցանունը պետք չէ շփոթել այս թոչնանվան հետ: Վերջինից են ծագում առասպելական Տորքի *Անգեղեայ* մակդիրը և *Անգեղտուն* գավառի անունը:

Ներգալ/U.GUR-ը, լինելով ստորերկրյա թագավորության տիրակալ, սերտ կապի մեջ էր բուսական աշխարհի և բերքատվության հետ: Միջագետքի խուռիական Արապխայում նրան ձոնված ամիսը կոչվում էր «հնձի» ամիս:⁵⁶ Այս գործում առանձնահատուկ դեր էր վերապահված նրա կեռ թրին, որովհետև առասպելաբանական մտածելակերպով հացահատիկի՝ մանգաղով կատարվող հունձը հասկերի գլխատումն էր, իսկ հասկի գլխիկը նույնացված էր մարդու գլխին: Ըստ այսմ, պատահականության արդյունք չէ հայերեն *հասկ* «հասած ցորենի ցողունի գլուխը» և *հասկանակ* «հասու լինել, իմանալ, ըմբռնել» բառերի արմատակիցներ լինելու փաստը:⁵⁷ Հասկի գլխիկի և մարդու գլխի առասպելաբանական նույնացվածության մասին առասպելներից և սովորություններից հիշարժան է փոյուզացիների հետևյալ սովորույթը. «Փոյուզացիները հնձի ժամանակ դաշտում հայտնված որոշ մարդկանց, հատկապես օտարերկրացիներին... բռնում, խրձերով փաթաթում և

⁵² *Աստվածաշունչ, Դ թագաւորաց, ԺԷ 30 (հունարեն Աստվածաշնչում՝ Έργελ է):*

⁵³ *Капанцян Г., նշվ. աշխ., հ. I, էջ 89-90: Խեթական մեհենագրության մեջ ևս առկա է նույնպիսի մոտեցում: ⁴U.GUR գաղափարագրի համարժեքն այստեղ մի բաղադրյալ մեհենանշան է, որի վերնամասն զբաղեցնում է «աստված» նշանակող, իսկ ստորին մասը՝ ձախ ձեռքով դաշույն բռնած մեկ ուրիշ նշան (Güterbock H., Les hiéroglyphes de Yazılıkaya, A Propos d'un travail Récent, "Recherche sur les grandes civilisations", N 11, Paris, 1982, tabl. I-IV).*

⁵⁴ *ՀԱԲ, հ. III, էջ 477:*

⁵⁵ *Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 233:*

⁵⁶ *Янковская Н., Ашшур, Митанни, Аррапхэ, "История древнего мира. Ранняя древность", М., 1989, стр.196.*

⁵⁷ *ՀԱԲ, հ. III, էջ 46, 48:*

գլխատում էին, որից հետո հասկերով փաթաթված նրանց մարմինները գցում էին ջուրը»:⁵⁸

Հայկական հնագույն հավատալիքներն արտացոլող հանելուկներում գերանդին ու մանգաղը համարվում են նաև մահվան գործիք, իսկ անդրշիրիմյան աշխարհի տիրակալը՝ իր սևության պատճառով, փոխարինված է արաբ կամ գնչու անձնավորությամբ: Ահա «գերանդի» պատասխանն ակնկալող հանելուկներից երկուսը.

1. Արաբ-օղլին բեղը հըլորեց,
Հազար ու մի ջան կըտորեց (Լոռի):
2. Ղարաճօղլանը (գնչու) պեխը ոլորեց,
յոթը հազար մարդ կլորեց (Ախալցխա):⁵⁹

Մանգաղի առթիվ էլ կա հետևյալ ասացվածքը. «Մանգաղը շուռ տուր, հոգին կուլ տուր»:⁶⁰ Այստեղ պարզ արտացոլված է մանգաղի՝ որպես հոգեառի զենքի դերը:

Այսուհանդերձ, մանգաղն ու գերանդին համարվել են նաև կայծակի խորհրդանիշներ: Դա փաստվում է հետևյալ հանելուկների համեմատության միջոցով:

1. Մարեն կուգա սըլվըլալեն,
Օսկի պեխեր պըլպըլալեն,
Կաթնաղբրեն ջուր կը խմե,
Օովանակեն ձեն կը հանե:⁶¹
2. Մարեն կգա սըլվըլալեն,
Ոսկի բեղեր պըլպըլալեն:⁶²

Ախալցխայում գրի առված առաջին հանելուկն ուղղակի «Որոտ և կայծակ» պատասխանն է ակնկալում, իսկ երկրորդի պատասխանն է «Գերանդի»: Այս վերջինն իր տարբերակներով հայտնի էր Լոռիում, Շիրակում, Ալաշկերտում, Հարքում (Բուլանըխ), Բասենում, Կոտայքում և Ջավախքում:⁶³ Գերանդու նախատիպը ևս մանգաղն է՝ ամենահին հնձի գործիքը, որը նրանից տարբերվում է ավելի նեղ բացվածք ունեցող շեղբով:

Ներգալի խորհրդանիշներից մեկն էլ ագռավն էր:⁶⁴ Կարծում ենք, թե սա ևս հիշողությունն է Ներգալի նախատիպ ամպրոպային աստվածության՝ Erca-ի հայրենիքի: Ս.GUR դիցանվան GUR բաղադրիչի վերաբերյալ վերևում նշվեց, որ նրա հիմքում ընկած բնաձայն արմատը հայերենում առկա է *գոռ* և *գուռ* տարբերակներով:

⁵⁸ Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, Եր., 1989, էջ 499:

⁵⁹ ՀԺՀան., էջ 125:

⁶⁰ Մալխասյանց Ստ., նշվ. աշխ., հ. III, Եր., 1944, էջ 250: Մահվան ոգին եվրոպական ժողովուրդների հավատալիքներում գերանդին ուսին շրջող մի կմախք էր (Токарев С., Смерть, "Мифы народов мира", т. II, М., 1988, стр. 457):

⁶¹ ՀԺՀան., էջ 12:

⁶² Նույն տեղում, էջ 125:

⁶³ Նույնը:

⁶⁴ Khazai Khosro, նշվ. աշխ., էջ 46:

րով, որ վերջինից է ծագում ամպրոպի անձնավորում առասպելական կերպարին Հայոց ձորի բնակիչների տված *Գոգո բարա* անունը: Նույն այդ տարբերակն է ընկած *գոգոսլ* բայի հիմքում, որը նշանակում էր ոչ միայն «ամպի, փոքի, կրակի, կառքի ձայն», այլև «ագռավի հանած ձայն»՝ դեռևս գրաբարում:⁶⁵ Ընդ որում, *ագռաւ* բառն արդեն իսկ բացահայտում է *գուռ* բնաձայն արմատի հետ իր ունեցած կապը, որը նկատել էր դեռևս Գրիգոր Տաթևացին, իսկ Հակոբ Ղրիմեցին նաև բացատրում է. «վասն *գոգոսլոյն* ագռաւ ասեմք»:⁶⁶ Իսկապես էլ, *ագռաւ* <*ա-գուռ-հաւ*, որում *ա-ն* նախահավելվածական ձայնավոր է, *հաւ-ը*՝ «հավք, թռչուն» բառը, իսկ *գուռ-ը* խոսքի առարկա բնաձայն արմատը: *Ագռաւ* բառում օրինաչափորեն սղվել է *ու* ձայնավորը և ընկել *հ-ն* (հմմտ. *արմաւ* «փյունիկ թռչունը» <*արմ-հաւ, կաքաւ* <**կակ-հաւ*):

Հայոց ստուգաբանական-բացատրական այն ավանդություններում, որոնցում ագռավի ու օձի հակամարտությունն է առանցքային տեղում, ագռավը բացահայտում է ամպրոպաբնույթ աստվածության հետ իր ունեցած խորհրդանշանային կապը: Ահա այդ ավանդազրույցներից մեկը. «Գրիգոր Տաթևացին երեխա ժամանակ արածեցնելիս է եղել Տաթևի վանքի գառները: Մի օր աղբյուրից ջուր խմելիս օձը ուզում է խայթել նրան: Տեսնելով այդ, ագռավը նետում է իրեն աղբյուրի մեջ: Օձը Գրիգորի փոխարեն խայթում է ագռավին: Տաթևի վանահայրը օրհնում է անձնագոհ ագռավին և թաղել է տալիս նրան աղբյուրի կողքին, որի անունը դրանից հետո տեղացիները Ագռավի աղբյուր են դնում»:⁶⁷ Նույնպիսի ավանդություններ են պատմվել քրիստոնեական խորհրդանշաններին և սրբերին առնչվող այնպիսի վայրերի վերաբերյալ, ինչպիսիք են Ագռավավանքը (Աշտարակի շրջան), Ագռավախաչը (Տաթևի մոտ), Ագռավի գերեզմանը կամ Լուսավորչի ագռավը (ԼՂՄարտունու շրջան), Ագռավի գերեզմանը (Լոռու Հաղբատաձոր վայր):⁶⁸ Դրանցում ագռավը պաշտամունքի արժանացած թռչուն է:

Ներգալի խորհրդանիշ կարիճը, ըստ երևույթին, այդպիսին համարվել է նրա տեղական ինչ-որ նախատիպի միջոցով և առնչություն չի ունեցել այս աստծու հայկական նախատիպի հետ: Միջազետքը Հայկական լեռնաշխարհից տարբերվում էր նաև իր չորային կլիմայով: Ի տարբերություն խոնավ Հայկական լեռնաշխարհի՝ դա կարիճների կենսաձևին հարմար կլիմա էր: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի այն իրողությունը, որ կենդանիների՝ մասնավորապես միջատների մասին հայկական բազմաթիվ հանելուկներում կարիճն անտեսված է:⁶⁹ Ցերեկները գետնախորշերում ու ճեղքերում թաքնվող կարիճը համարվել է ընդերքային էակ, իսկ նրա կեռ խայթոցը, առասպելաբանական մտածելակերպով,

⁶⁵ ՀԱԲ, հ. I, էջ 600:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 79:

⁶⁷ Ղանայանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 97:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 224, 262-263, 264, 269:

⁶⁹ ՀՄՀան., էջ 54-84:

համադրվել է Ներգալի կեռ/մանգաղաձև թրի հետ (հմմտ. *կոր* «ծուռ, կոր» և նրա հետ նույնական *կոր* «կարիճ» բառերը):⁷⁰

Այսպիսով, շումերների Ներգալ աստծու նախատիպ առասպելաբանական կերպարի հայկական գծերի բացահայտումը գալիս է հաստատելու այն իրողությունը, որ միջագետքյան առասպելաբանությունն ունեցել է ոչ միայն բուն շումերական և սեմական-աքադական, այլև հնդեվրոպական-հայկական բաղադրատարր: Այսպիսի եզրակացությունը համահունչ է մ.թ.ա. V–III հազարամյակների հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունից բխող այն եզրակացությանը, ըստ որի՝ մ.թ.ա. V–III հազարամյակների Հայկական լեռնաշխարհում և Հյուսիսային Միջագետքում գոյություն է ունեցել հնդեվրոպական էթնիկական տարրը ներկայացնող բնակչություն:⁷¹

К ОСНОВЕ МИФОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗА НЕРГАЛ – U. GUR

___ *Резюме* ___

___ *С. Петросян* ___

Мифологический прототип шумерского бога Подземного царства–Нергала формировался, по нашему мнению, на Армянском нагорье. Это божество являлось громовержцем и олицетворением огня как на вершине высокой, тучевой, молниеносной горы, так и внутри земли. Этот прототип Нергала формировался под влиянием образа главного бога индоевропейских предков армян – бога громовержца, бога подземного огня. На основе этого образа в дальнейшем формировался также образ главного бога Хайасы – U. GUR.

Теоним Nergal < Ner-gal, где *ner- < u.- e. *ner- *ner- “внутри, внутренний”, “вниз, нижний” + шумер. gal “большой” (для *ner- ср. имя арм. злого духа *Нерн*). Нергал носил эпитет Gugalanna (шумер. GU “бык”+GAL “большой”+ AN “небо”), т. е. “большой бык небес”, а на одной из старовавилонских печатей он изображен на горе: ср. мифологические сопоставления “бык/гром, молния” и “бык/гора”. Позже у шумерийцев–жителей южной, равнинной страны, страны без гор, Нергал сохранил черты своего огненного прототипа, но он уже не громовержец (Ерра), а стал олицетворением палящего солнечного огня.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Մարգիս Գարեգինի - պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Շիրակի պետական համալսարան,
E-mail: Vahe1996@mail.ru

⁷⁰ ՀԱԲ, հ. II, էջ 643–644:

⁷¹ ИЯИ, т. II, стр. 891–894: